

Veenkoloniën en de wereldeconomie

AUTEUR EDWIN VAN DER SCHOOT

De historische ontwikkeling van de Veenkoloniën in Groningen en Drenthe binnen de kapitalistische wereld-economie is te verklaren met behulp van Wallersteins wereld-systeembenadering.

De Veenkoloniën hebben een imagoprobleem. De regio is slecht bereikbaar, het landschap is monotoon en de mensen worden stug en arm-lastig gevonden. De Veenkolonialen zijn wantrouwig jegens het westen en hebben weinig zelfvertrouwen. Een artikel als dat van Rob Schoof, 'Berooid in Oude Pekela' (2005), in het magazine van NRC Handelsblad is exemplarisch. Het stuk wekte de woede van de werknemers van karton-nagefabriek Kappa-Attica in Oude Pekela, mede doordat de foto's bij het gewraakte en volgens hen tendentieuze artikel de achterzijde van de fabriek toonden.

Dit imago komt natuurlijk ergens vandaan. Het stamt deels uit de jaren zestig toen het in de rest van Nederland voorspoedig ging en de nationale media reportages kwamen maken over stinkende, vervuilde kanalen en stakende veenkoloniale fabrieksarbeiders onder leiding van de populaire communistische voorman Fré Meis. Daarnaast zijn het ook simpelweg harde feiten die het onfortuinlijke beeld staven. Het gemiddelde inkomen van de vijf Groningse Veenko-

loniale gemeenten was in 2005 liefst 3500 euro lager dan elders in Nederland en waar de gemiddelde werkloosheid zes procent bedroeg, was dat in de Groninger Veenkoloniën negen procent. Van de werkgelegenheid in de regio is een benedengemiddeld deel hoogopgeleid en een bovengemiddeld deel agrarisch of agrarisch gerelateerd. Bovendien is de regio recentelijk in het nieuws geweest vanwege de bestuurscrises bij aardappelzetmeelproducent AVEBe en de sanering van een aantal Philips-vestigingen. De vraag dringt zich op welke processen, structuren en relaties deze ontwikkelingen in de regio hebben veroorzaakt?

Wereldsysteembenadering

Volgens Wallerstein is er tegenwoordig één wereldsysteem. Dit systeem is kapitalistisch van aard en is ontstaan in het vijftiende-eeuwse Europa. Sindsdien is het met fasen van stagnatie en uitbreiding de hele wereld gaan omvatten. Volgens Wallerstein kunnen naties, staten, huishoudens, etnische groepen en andere sociale onderzoeksobjecten alleen als onderdeel van dit overkoepelende sociale systeem begrepen worden. Het heeft slechts één economische arbeidsverdeling, maar meerdere culturele subsystemen. Natiestaten spelen een belangrijke stabiliserende rol in het wereldsysteem, omdat zij voorkomen dat een enkele staat het gehele systeem kan beheersen. Hierdoor wordt de kapitalistische aard van het systeem gewaarborgd.

Het wereldsysteem kan onderverdeeld worden in kern, periferie en semi-periferie. Deze deelgebieden kunnen zich alleen in relatie tot elkaar ontwikkelen. Zoals de bourgeoisie arbeiders uitbuit, zo exploiteert de kern de periferie. Zo ontstaat ruimtelijke ongelijkheid die kenmerkend en volgens Wallerstein noodzakelijk is voor het functioneren van het kapitalistische wereldsysteem. Kern-periferie relaties kom je op alle ruimtelijke schaalniveaus tegen, van mon-

diaal tot subnationaal. Economische eenzijdigheid, lage lonen, eenvoudige technologie en het wegvloeden van economisch surplus als gevolg van de exploiterende relatie met de kern zijn kenmerken van een periferie. De kern wordt daarentegen gekenmerkt door economische diversiteit, hoge lonen en moderne technologieën. Kern-periferie relaties hebben de neiging ongelijkheid te creëren en in stand te houden. De semi-periferie vervult een stabiliserende rol als buffer tussen kern en periferie en geeft de periferie een al dan niet misleidend uitzicht op de mogelijkheid tot positieverbetering. De semi-periferie wordt uitgebuit door de kern, maar buit op haar beurt de periferie uit.

De politieke en economische relaties van de Veenkoloniën met het wereldsysteem duiden op een overwegend perifere ontwikkeling van deze regio. De uitkomsten van deze relaties worden in het geval van de Veenkoloniën genivelleerd door de Nederlandse welvaartstaat. Inwoners ondergaan invloeden van het wereldsysteem niet alleen passief. Een regio als de Veenkoloniën is een ontmoetingsplaats van de maatschappelijke structuur met haar kansen en beperkingen voor individueel handelen en individuen die hun voorkeuren omzetten in daadwerkelijk gedrag.

Gedurende de geschiedenis van het moderne wereldsysteem is de geografie van kernen en periferieën aan verandering onderhevig geweest. Hetzelfde geldt voor het wereldsysteem zelf, want ook zij evolueert. Daarbij zijn trends en patronen waarneembaar die gedurende verschillende fasen verschillende regio's met variërende ruimtelijke kenmerken bevoordelen of benadelen. Regio's die het in de ene periode heel goed doen binnen het wereldsysteem, kunnen op een ander moment buiten de boot vallen, met pijnlijke economische herstructurering tot gevolg.

Brandstofleverancier

De Veenkoloniën zijn begin zeventiende eeuw binnen het moderne wereldsysteem opgenomen. De kern van dat systeem was op dat moment Holland, dat zich met de overige Noordelijke Nederlanden in de Tachtigjarige Oorlog vrijgevochten had van Spaanse overheersing. Vanwege de spectaculaire groei van met name Amsterdam groeide de brandstofbehoefte.

Het Bourtangermoeras, de latere Veenkoloniën, werd daardoor een interessant speculatieobject. De eerste investeerders waren Hollanders. Er ontstond een afhankelijkheids patroon waarbij de veencompagnieën, die de ontginning ter hand namen, eigendom waren van externe financiers uit de kern en de semi-periferie van het wereldsysteem. Gevolg was dat de enorme winsten van de turfexport de regio grotendeels uitvloeiden.

De rol van de Hollandse investeerders werd spoedig overgenomen door de stad Groningen, zelf een semi-periferie. De eerste Veenkolonialen waren gedwongen om banden aan te gaan met de stad, die zich dichterbij de kern van de wereldeconomie bevond dan zijzelf. De veenkoloniale gezagsdragers en de kapitaalkrachtige leden van de compagnieën woonden veelal aan de Grote Markt in Groningen, hoewel er ook talloze veenborgen, luxueuze buitenverblijven, in de regio verzezen. Groningen wist haar intermediaire positie optimaal uit te buiten door zoveel mogelijk onontgonnen venen aan te kopen, die vervolgens aan de veencompagnieën te verpachten en hen eveneens de verplichting op te leggen de turf af te voeren via de wateren van de stad.

De Veenkoloniën werden door hun relatie met Groningen uitgebuit en beperkt in hun ontwikkeling, maar ze hadden van bepaalde maatregelen ook voordeel. Vooral van de wettelijke bepaling dat afgeveende grond voor landbouw geschikt moest worden gemaakt door de pachtende compagnie. Dit creëerde de mogelijkheid voor nieuwe kolonisten om een agrarisch bedrijf op de dalgronden te beginnen, wat mede vanwege de groeiende vraag naar graan op de wereldmarkt spoedig een tweede kolonisatie teweegbracht. De boer volgde de turfgraver in veel gevallen op de voet.

De Veenkoloniën zijn dus als een zuiver kapitalistisch landschap ontstaan als een

grondstof exporterende periferie in dienst van de Hollandse kern van de wereldeconomie. Omdat het moeras voor de exploitatie onbewoond was, hoefde er geen inheems productiesysteem te worden vervangen. Dit was later wel het geval bij de Drentse Veenkoloniën waar onder invloed van marktwerking de oude markegrenzen oplostten om veenontginning mogelijk te

De Veenkoloniën zijn ontstaan als een zuiver kapitalistisch landschap.

maken. Veenarbeiders waren in loondienst. Nederzettingen als Hoogezand en Veenendam ontwikkelden zich tot de eerste lokale marktcentra en deze markten vormden de eerste tastbare uitdrukking van de sociale relaties van de kapitalistische wereldeconomie met de regio. Vanwege de opschuivende frontiers zijn de Veenkoloniën van verschillende ouderdom. De oudste kennen inmiddels een veel complexere productiestructuur dan de jongere. Wie tegenwoordig vanuit Hoogezand naar Emmen rijdt, volgt de historisch-geografische ontwikkeling.

Arbeidsreservoir en industrieregio

Eind achttiende eeuw kende de wereldeconomie een tweede grote uitbreidingsfase. Wereldwijd groeiden productie en consumptie en het wereldsysteem integreerde verder. Omdat de Veenkoloniën tot dan steeds een immigratiegebied waren geweest en ook enkele omliggende regio's, zoals Westerwolde en de Hondsrug, licht overbevolkt waren, ontstond er een grote groep arbeiders die naast hun seizoensarbeid in het veen of de landbouw vaak weinig om handen hadden. De oplossing voor dit arbeidsreservoir diende zich aan toen in de Veenkoloniën uit de turfvaart op Holland een bloeiende tak van binnenvaart en later zelfs zeescheepvaart ontstond. De veenkoloniale arbeiders werden scheepsbemannen en na verloop van tijd was hun reputatie dusdanig dat zij veelgevraagd werden als kapitein voor Hollandse rederijen.

Er ontstond binnen de veenkoloniale maatschappij een kleine lokale bourgeoisie van onder andere kapiteins met een bescheiden

eigen kapitaal en bovendien in het bezit van allerlei indrukken die zij overzee hadden opgedaan. Deze lokale kapitalistische klasse had voldoende ondernemerszin om rechtstreekse banden met de wereldeconomie aan te gaan zonder daarbij een beroep op externe financiers te hoeven doen. Samen met de infrastructurele en economische integratie van de Nederlandse staat onder Willem I en de aanwezigheid van voldoende industriële brandstof in de vorm van turf werden de Veenkoloniën een van de eerste industrialiserende regio's van Nederland.

De Veenkoloniën kenden bijvoorbeeld lange tijd een bloeiende scheepvaartindustrie. Deze is in de twintigste eeuw echter onder druk komen te staan. Echte bekendheid kreeg de regio vooral

door Willem Scholtens aardappelzetmeelindustrie en de strokartonindustrie. Beide kwamen eind negentiende eeuw tot grote bloei. Strokarton is een laagwaardig product dat vooral gebruikt werd als verpakkingsmateriaal voor Engelse textiel. Nagenoeg alle strokartonfabrieken waren gevestigd in Oude Pekela en vrijwel de gehele productie werd afgenomen door de Engelse textielbranche. In de hoogtijdagen van deze industrietak waren er honderden mensen werkzaam. De aardappelzetmeelindustrie bood op dat moment aan nog veel meer mensen werk. Zij ontwikkelde zich tot een coöperatief georganiseerde bedrijfs-

rak, waarbij de boeren allen leverancier en aandeelhouder waren van het Aardappel Verwerkings Bedrijf (AVeBe). Deze tak van industrie zorgde er ook voor dat het veenkoloniale landschap van de negentiende en twintigste eeuw gesierd werd door uitgestrekte hectares zetmeelaardappelen. De zetmeel werd doorverhandeld aan de papier-, lijn- en voedingsmiddelenindustrie. De Veenkoloniën profiteerden dankzij hun specifieke regionale eigenschappen van deze niche in de wereldeconomie als leverancier van laagwaardige industriële producten en halffabrikaten.

Herstructurering en overheidssteun

Binnen de twintigste-eeuwse wereldeconomie is een verdere integratie opgetreden die blijkt uit de opkomst van multinationals en een toenemende wereldwijde concurrentie tussen regio's. De strokartonindustrie vertelt het verhaal van handmatige arbeidsintensieve en zwaar vervuilende productie van karton uit stro naar computergestuurde productie van karton uit oud papier. Het cluster strokartonfabrieken in de Veenkoloniën bleef tot de jaren zestig met wisselend succes in bedrijf, maar daarna ging het snel bergafwaarts door een sterk verzwakte internationale concurrentiepositie. Dit resulteerde in grote sociale onrust, een verkiezingszege voor de communisten van Fré Meis en derhalve aandacht van Den Haag. De laatste 280 banen in de kartonindustrie van Oude Pekela staan na een golf van overnames en reorganisaties sinds 2005

onder controle van de Ierse multinational Jefferson-Smurfit.

De AVeBe heeft inmiddels ook de boerenkiel geruimd voor het maatpak van een multinational. Sinds de jaren zestig staat de aardappelzetmeelindustrie echter ook onder druk. De coöperatieve boeren zijn slechts nog pionnen in een coöperatie op wereldniveau. De directie van AVeBe wil, ondanks haar Veenkoloniale wortels, graag haar vleugels uitslaan naar Azië en Latijns-Amerika waar zetmeel goedkoper geproduceerd kan worden. Dit veroorzaakt natuurlijk wantrouwen onder de boeren aandeelhouders, getuige de recente bestuurscrises.

AVeBe en de strokartonindustrie waren echt regionaal verankerde industrieën. Dat geldt niet voor Philips. Philips zocht in de jaren vijftig locaties binnen Nederland waar de loonkosten laag waren om een aantal productielijnen op te starten. Onder aanmoediging van de Nederlandse staat kregen zowel Winschoten als Stadskanaal een Philips-vestiging. In de vestiging Stadskanaal werkten op het hoogtepunt ruim drieduizend mensen. Dezelfde reden die Philips in de jaren vijftig naar de Veenkoloniën lokte, liet haar vijftig jaar later weer vertrekken. Voortdurend streven naar besparing op de productiekosten heeft ertoe geleid dat Philips de productie van beeldbuizen en halfgeleiders van de Veenkoloniën heeft overgeheveld naar lagelonenlanden in Azië.

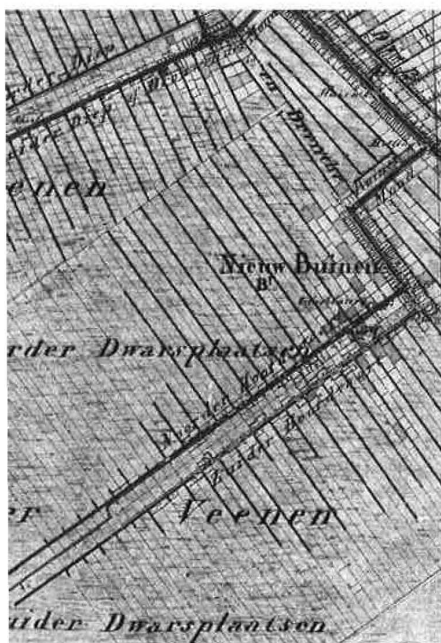
Deze grootschalige deïndustrialisatie, de landbouw die in heel Nederland onder druk staat en de slechte bereikbaarheid van de regio zijn de belangrijkste factoren in de problematiek van de oude Groningse Veenkoloniën en de jongere Veenkoloniën aan Drentse zijde van de provinciegrens. Dit concludeerde ook een onderzoekcommissie onder leiding van Rein Jan Hoekstra in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Daarom is een samenwerkend bestuursorgaan opgericht. Deze stuurgroep Agenda voor de Veenkoloniën heeft echter niet voldoende politieke bevoegdheid of financiële armslag om haar plannen zelfstandig uit te voeren en is daarom afhankelijk van steungelden uit Den Haag. Momenteel lijkt de regio dan ook niet veel meer te kunnen dan als een interne periferie binnen de Neder-

landse welvaartstaat te functioneren als een reservoir van ruimte, rust en laaggeschoolde arbeidskrachten. Ook is de regio een proeftuin voor landbouwtechnische innovaties, zoals de kweek en industriële verwerking van hennep. Betrokkenen zoals Meindert Schollema, burgemeester van Pekela en voorzitter van de Stuurgroep, hebben goede hoop dat het juist deze kenmerken zijn die de regio uiteindelijk weer een meer florissante toekomst binnen Nederland en binnen de wereldeconomie zullen opleveren.

Edwin van der Schoot (edwinvanderschoot@hotmail.com) is oud-redacteur van AGORA en studeerde sociale geografie aan de Universiteit Utrecht. Dit artikel is gebaseerd op zijn afstudeerscriptie 'Een interpretatie van de historische ontwikkeling van de Drents-Groninger Veenkoloniën met behulp van Wallersteins wereldsysteembenadering.'

Literatuurselectie

- Agenda voor de Veenkoloniën (2006) Toekomstbeeld Veenkoloniën. <www.veenkolonien.nl> Laatst bezocht augustus 2006.
- Brouwer, K. (2004) Pompen of verzuipen aan het Winschoterdiep. Het geluk van Nederland, aflevering 1. <www.vpro.nl/programma/geluk/> Laatst bezocht augustus 2006.
- Commissie structuurversterking Veenkoloniën (2001) Eindadvies: Van afhankelijkheid naar kracht. Den Haag: Ministerie van LNV.
- Hanna, S.P. (1995) Finding a place in the world-economy: core-periphery relations, the nation-state and the underdevelopment of Garrett County, Maryland. *Political Geography* 14.
- Provincie Groningen (2005) Weten waar we staan. Sociaal rapport provincie Groningen 2005. Groningen: Provinciaal centrum voor maatschappelijke ontwikkeling.
- Schoof, R. (2005) Berooid in Oude Pekela. M, het maandblad van NRC Handelsblad, december.
- Wallerstein, I. (1974) *The modern-world system; capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. New York: Academic Press Inc.

1850 - De vervening van de marke van Buinen is in volle gang. (Bron: Topografische Dienst, Emmen)